Steunpunt
Cultureel
Erfgoed
Noord-Holland

ERFGOEDHUIS
ZUID•HOLLAND

Omgang met de Atlantikwall

Van inventariseren en waarderen naar beschermingsvormen voor het omgevingsplan

November 2026



Omslagfoto: Een geschutsbunker bij Marine-Seeziel-Batterie Heerenduin in IJmuiden, onderdeel van de Atlantikwall. Foto Inge den Oudsten

Inhoud

Inhoud 3

Inleiding 5

Wat is de Atlantikwall? 5
Een aparte aanpak voor het Atlantikwall-erfgoed 9
De Atlantikwall op rijks- en provinciaal niveau 9
De Atlantikwall op gemeentelijk niveau 11
Leeswijzer en reikwijdte 13

1. Inventariseren: wat heeft de gemeente in huis? 15

1.1 Gemeente als opdrachtgever 15
1.2 Wie voert de inventarisatie uit? 19

2. Het erfgoed van de Atlantikwall waarderen 23

2.1 Beleidskeuzes: bepalen wat telt 23
2.2 Selecteren en prioriteren van waarderingscriteria 24
Tip 1. Bepaal het schaalniveau en het onderzoeksgebied 26
Tip 2. Kies criteria en onderbouw de keuze 26
Tip 3. Denk na over een waarderingsmethodiek 27
Tip 4. Betrek erfgoedgemeenschappen 27

3. Mogelijkheden voor behoud van Atlantikwall-erfgoed 31

3.1 Behoud door beschermingsvormen in het omgevingsplan 31
3.1.1 Gebiedsgerichte beschermingsvormen 32
3.1.2 Objectgerichte beschermingsvormen 34
3.2 Behoud door beleving 39
3.3 Erfgoed koppelen aan andere opgaven 40

Noten 42

Bijlage 1: Verder lezen 43

Kaarten 43
Archieven 43
Literatuur 44

Bijlage 2:Onderbouwing waarderingscriteria gehanteerd op Goeree-Overflakkee 45

1. Object bouwstijl 45
2. Object authenticiteit 45
3. Object uniciteit 46
4. Ensemble intactheid 46
5. Ensemble uniciteit 47
6. Object of ensemble situationeel/karakteristiek 47
7. Object of ensemble verhalend perspectief 47
8. Object of ensemble beeldbepalend/beleefbaarheid 48

Colofon 49

De Atlantikwall in Europa



De Atlantikwall strekte zich uit van Noorwegen tot Spanje. Kaart Hanna Blommers

Inleiding

In veel gemeenten duiken ze op in vergunningaanvragen, ruimtelijke plannen of erfgoedvraagstukken: bunkers, tankmuren, loopgraven, geschutsopstellingen en andere restanten van de Atlantikwall. Dat is niet verrassend. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was een brede strook langs de Nederlandse kust een van de grootste bouw- en legeringsplaatsen van het land. In slechts enkele jaren tijd werd hier een omvangrijk militair verdedigingssysteem aangelegd dat diepe sporen naliet in het landschap, steden en dorpen, én in de herinneringen van inwoners.

Voor dit erfgoed dragen gemeenten bijzondere verantwoordelijkheden. Restanten bevinden zich in zowel stedelijk als landelijk gebied en soms in beschermd natuurgebied. Ze liggen deels boven en deels onder de grond en overschrijden vaak gemeentegrenzen. Bovendien raken zij aan verschillende erfgoeddisciplines.
In deze tijd groeit de aandacht voor dit erfgoed. Gemeenten krijgen daardoor steeds vaker te maken met vragen over inventarisatie, waardering, bescherming en ruimtelijke ontwikkeling. Deze handreiking biedt gemeenten praktische handvatten om op een gestructureerde manier om te gaan met het erfgoed van de Atlantikwall.

Wat is de Atlantikwall?
Naar de Atlantikwall is zeer uitgebreid onderzoek gedaan, getuige de duizenden boeken en artikelen die erover zijn verschenen. Wie zich wil verdiepen in de geschiedenis van deze erfgoedstructuur, kan beginnen met *De Atlantikwall Atlas* (2024), uitgebracht door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).[1] In deze paragraaf zetten we op een rijtje wat een ambtenaar over de Atlantikwall moet weten.

Het bevel voor de bouw van de latere Atlantikwall werd op 14 december 1941 gegeven door de Duitse bezetter, om de kust te beschermen tegen een mogelijke geallieerde aanval. De Duitsers maakten aanvankelijk vooral gebruik van bestaande Nederlandse verdedigingswerken en eenvoudige aarden- en houten verdedigingswerken. Toen de dreiging van een geallieerde aanval op West-Europa toenam, besloot de Duitse legerleiding een grootschalige verdedigingslinie langs de gehele Europese westgrens van het bezette gebied aan te leggen: de *Neue Westwall,* later omgedoopt tot de *Atlantikwall.*
Het robuuste verdedigingswerk strekte zich uit van Noorwegen tot Spanje en had een lengte van meer dan 5000 kilometer. Voor de Atlantikwall werden talloze verdedigingswerken aangelegd. Ook in Nederland verrezen na verloop van tijd duizenden militaire complexen, met tienduizenden bunkers, geschutsopstellingen, loopgraven en versperringen. Deze complexen waren organisatorisch en tactisch geclusterd en hun versterkingsgraad was afhankelijk van de verwachte invasiedreiging. Van zwaar naar licht ging het om *Festungen, Verteidigungsbereiche, Stützpunktgruppen* en *Freie Küsten.*

De Atlantikwall in Nederland

Kaart gebaseerd op Visie Atlantikwall en Atlantikwall Atlas, RCE

De Atlantikwall bestond niet alleen uit complexen aan de kust, maar was onderdeel van een omvangrijker systeem. Kaart Hanna Blommers.

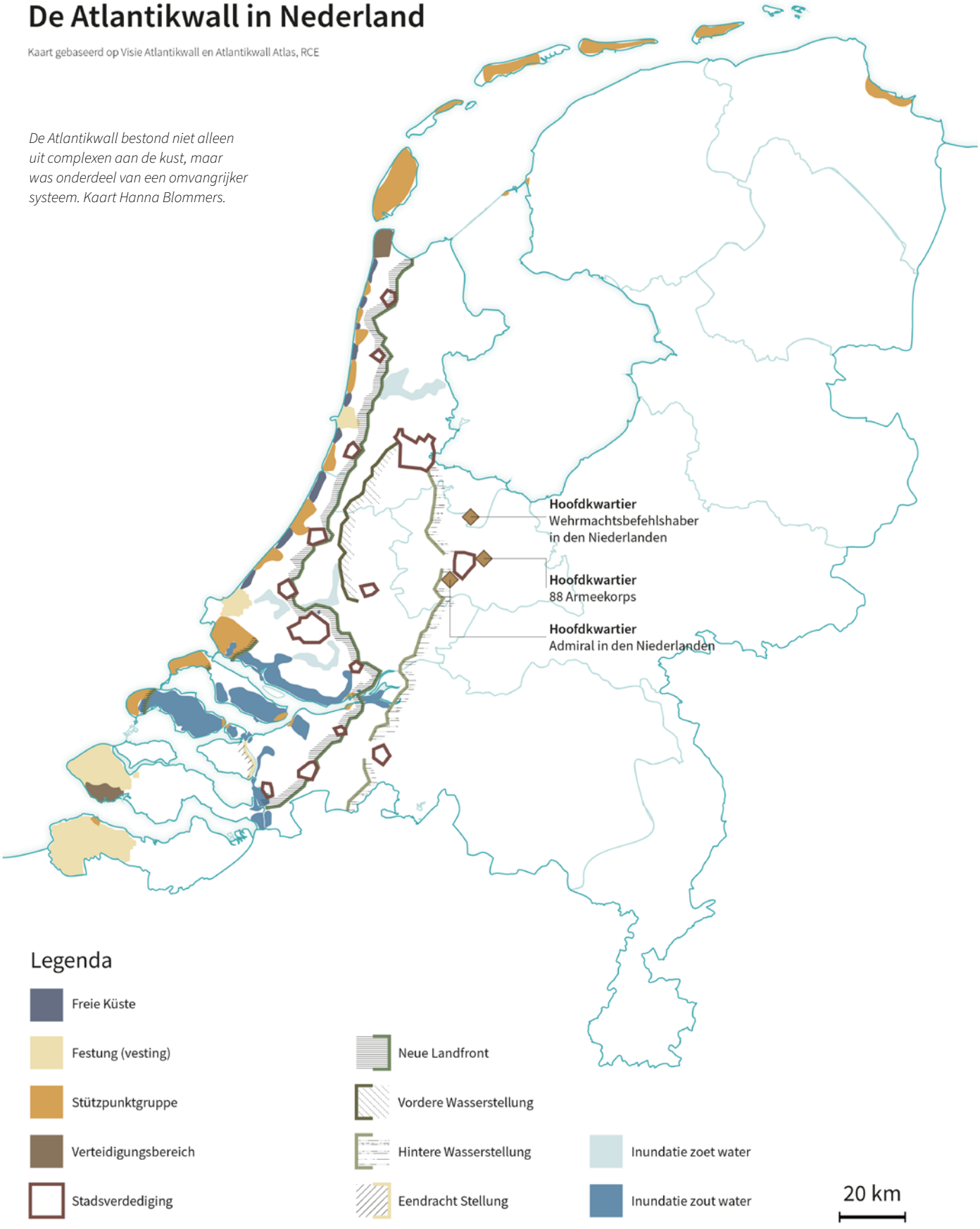

Minder bekend is dat de Atlantikwall niet alleen bestond uit een aantal complexen aan de kust, maar deel uitmaakte van een veel omvangrijker systeem. Achter de kustverdediging werden ondersteunende verdedigingslinies aangelegd, waaronder het *(Neue) Landfront* en verschillende stellingen. Deze waren bedoeld om een vijand te kunnen opvangen en terugdringen indien die door de eerste linies was gebroken.
In de Atlantikwall werden natuurlijke, historische en stedelijke structuren nauw verweven met de Duitse verdedigingsstrategie. Stranden, duinen, polders, waterwegen, dijken, havens, infrastructuur en bestaande militaire complexen werden opgenomen in de verdediging en kregen een militaire functie.

De resten van dit verdedigingssysteem behoren tot de meest herkenbare nalatenschappen van de Tweede Wereldoorlog. De Atlantikwall vertelt niet alleen het verhaal van de Duitse kustverdediging, maar ook dat van de ingrijpende gevolgen die de aanleg en het gebruik ervan hadden voor de burgers en het landschap in de nabijheid van de linie. Juist doordat de verdedigingslinie zo nauw verweven raakte met het bestaande landschap en de bebouwde omgeving, zijn veel resten nog altijd zichtbaar. De blijvende maatschappelijke belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog en zijn fysieke nalatenschap onderstreept het belang van een zorgvuldige omgang met dit erfgoed.



Radarcomplex bij Fécamp in Normandië. Foto Inge den Oudsten



Een aparte aanpak voor het Atlantikwall-erfgoed
De Atlantikwall vraagt om een andere benadering dan veel ander erfgoed. Dat komt door de bijzondere kenmerken van het erfgoed:

- **Veelvormig en multidisciplinair.** De Atlantikwall omvat bouwwerken, zoals bunkers en tankmuren, maar ook veldversterkingen en aardwerken zoals loopgraven, infrastructuur, landschappelijke structuren, archeologische resten, foto's en verhalen. Daardoor raakt het erfgoed aan archeologie, gebouwd erfgoed, cultuurlandschap en immaterieel erfgoed.
- **Zichtbare en niet-zichtbare resten.** Delen van het erfgoed van de Atlantikwall zijn herkenbaar in het landschap zoals bunkers en drakentanden. Andere elementen zijn door de jaren heen verstoven, opzettelijk begraven of minder herkenbaar door begroeiing, zoals loopgraven en antitankgrachten.
- **Een samenhangend systeem.** De betekenis van de afzonderlijke objecten reikt vaak verder dan het object zelf door hun relatie met andere onderdelen van de verdedigingslinie en het omliggende landschap.
- **Schaalgrootte.** In Nederland zijn duizenden restanten aanwezig. Vele zijn bekend en zichtbaar, maar niet alle elementen zijn onderzocht of geregistreerd.
- **Gelaagdheid in de tijd.** De Atlantikwall werd gebouwd op strategische locaties, die vaak ook in andere perioden van belang waren. Zo vind je erfgoed van de Atlantikwall vaak op plekken waar ook structuren of objecten uit de Eerste Wereldoorlog of de Koude Oorlog liggen. De gelaagdheid van dit erfgoed vraagt om een brede benadering.
- **Gemeentegrensoverschrijdend.** De structuren en complexen van de Atlantikwall liggen in meerdere gemeenten, wat vraagt om afstemming en samenwerking.
- **Meervoudige perspectieven en verhalen.** De Atlantikwall vertelt verhalen over militaire strategie, gedwongen verhuizingen en landschappelijke veranderingen. Tegelijkertijd is het erfgoed onlosmakelijk verbonden met de bezetting en de idealen van het Derde Rijk.

Deze combinatie van schaal, samenhang, gelaagdheid en maatschappelijke betekenis maakt de Atlantikwall zo bijzonder. Een zorgvuldige omgang vraagt om een brede blik waarin objecten, structuren, landschappen en verhalen gezamenlijk worden beschouwd.

De Atlantikwall op rijks- en provinciaal niveau
Behalve gemeenten zijn ook het Rijk en de provincies betrokken bij het Atlantikwall-erfgoed. In zijn *Visie Atlantikwall* onderstreept de RCE het nationale belang van de Atlantikwall, al ziet de RCE de omgang met het Atlantikwall-erfgoed vooral als een opgave voor provincies en gemeenten.

Het Rijk heeft een beperkt aanwijzingsprogramma voor een aantal nieuwe rijksmonumenten binnen het militair erfgoed.

De Afsluitdijk was onderdeel van de Atlantikwall. Tijdens de dijkversterkingswerkzaamheden in 2022 werd een grootschalige archeologische opgraving uitgevoerd. In Kornwerderzand (FR) wordt de gelaagdheid van dit type erfgoed duidelijk. De geschutsopstelling en de bunker uit de Tweede Wereldoorlog (links) zijn verwerkt in het aardlichaam rondom een kazemat uit het interbellum (rechts), het opgegraven klinkerpad werd in de Koude Oorlog aangepast. Foto Nick Warmerdam / BAAC

De Atlantikwall in Noord- en Zuid-Holland

Kaart gebaseerd op Visie Atlantikwall en Atlantikwall Atlas, RCE

Legenda

- Freie Küste
- Festung (vesting)
- Stützpunktgruppe
- Verteidigungsbereich
- Stadsverdediging
- Neue Landfront
- Vordere Wasserstellung
- Hintere Wasserstellung
- Inundatie zoet water
- Inundatie zout water



De Atlantikwall in Zuid- en Noord-Holland als onderdeel van de Duitse verdedigingslinie langs de Europese kust.
Kaart Hanna Blommers.

De betrokken *provincies* geven ieder op hun eigen manier invulling aan het thema Atlantikwall:

- Zuid-Holland heeft de Atlantikwall opgenomen in de provinciale omgevingsvisie en in de *Biografie van Zuid-Holland*.[2] Daarnaast vormt de Atlantikwall een van de zeven zogeheten 'erfgoedlijnen' van de provincie. De provincie zet voor wat betreft de Atlantikwall vooral in op kennisontwikkeling, samenwerking, beleefbaarheid en het versterken van de samenhang tussen de vele initiatieven rondom dit erfgoed.
- Noord-Holland overweegt de Atlantikwall op te nemen in de vernieuwde *Leidraad Landschap en Cultuurhistorie* (2027). Daarin worden provinciale kernkwaliteiten vastgesteld en ontwikkelprincipes geformuleerd waarmee gemeenten rekening moeten houden bij ruimtelijke ontwikkelingen.
- Fryslân richt zich vooral op behoud, beleefbaarheid, educatie en samenwerking tussen overheden, terreinbeheerders, musea en vrijwilligersorganisaties. Deze aanpak kwam onder meer tot uiting in het project 'Atlantikwall in het Waddengebied', waarin erfgoed, landschap en herinneringscultuur integraal worden benaderd.[3] Daarnaast heeft de provincie een laag militair erfgoed toegevoegd aan de provinciale cultuurhistorische waardenkaart.
- Zeeland beschouwt de Atlantikwall als onderdeel van zijn bredere erfgoed- en omgevingsbeleid. De nadruk ligt op kennisontwikkeling, samenwerking, behoud en ontsluiting van het erfgoed. Via projecten zoals 'Landfront Vlissingen' werkt de provincie aan een integrale benadering waarin erfgoed, landschap, natuur, ruimtelijke ontwikkeling en publieksbeleving samenkomen.

Hoewel de accenten per provincie verschillen, is duidelijk dat de Atlantikwall op provinciaal niveau wordt gezien als een samenhangend militair, landschappelijk en cultuurhistorisch systeem, in plaats van als een verzameling afzonderlijke objecten. Deze benadering sluit aan bij de uitgangspunten van de *Visie Atlantikwall* van de RCE.

De Atlantikwall op gemeentelijk niveau

Zowel het Rijk als de provincies zien een belangrijke rol voor gemeenten in de omgang met het Atlantikwall-erfgoed. Dat sluit aan bij de uitgangspunten van de Omgevingswet, waarin gemeenten verantwoordelijk zijn voor de omgang met cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving. In de praktijk betekent dit dat gemeenten moeten weten welk erfgoed aanwezig is, welke waarden eraan worden toegekend en hoe deze waarden kunnen worden geborgd (Besluit kwaliteit leefomgeving, artikel 5.130). Gemeenten zijn daarmee verantwoordelijk voor het inventariseren, waarderen en beschermen van het cultureel erfgoed binnen hun grondgebied.

Voor het omvangrijke en complexe erfgoed van de Atlantikwall is dat een aanzienlijke verantwoordelijkheid. In de meeste gemeenten ontbreekt het aan een volledig beeld van de aanwezige Atlantikwall-restanten, terwijl zij wel te maken hebben met vragen over bescherming, ruimtelijke ontwikkeling, vergunningverlening en erfgoedbeleid. Voor veel gemeenten betekent dit een nieuwe opgave die nog geen onderdeel is van het beleid of past bij de beschikbare personeelsbezetting.[4]



Daarin ligt de aanleiding voor deze handreiking. Zij biedt gemeenten praktische handvatten om op een gestructureerde manier invulling te geven aan de groeiende aandacht voor de Atlantikwall en de uitgesproken verwachtingen van Rijk en provincies.
Voor het creëren van draagvlak bij bestuurders zijn beide onmisbaar: de verplichting vanuit het Rijk én een praktische urgentie door de aanwezigheid van dit erfgoed in de vele ruimtelijke ontwikkelingen. Daarnaast neemt de maatschappelijke belangstelling voor de Atlantikwall toe en is de waardevolle oral history van nog levende getuigen steeds kwetsbaarder. Zeker in het kader van het Verdrag van Faro kan dit een belangrijk argument zijn richting het bestuur.

Leeswijzer en reikwijdte
Hoofdstuk 1 gaat over het inventariseren van Atlantikwall-erfgoed. De nadruk ligt op het afbakenen van onderzoek, beschikbare informatiebronnen, benodigde basiskennis en goed opdrachtgeverschap. Hoofdstuk 2 behandelt de waardering van Atlantikwall-erfgoed en bespreekt verschillende benaderingen en afwegingskaders. Hoofdstuk 3 gaat in op behoud en bescherming, variërend van planologische instrumenten tot het versterken van zichtbaarheid, beleefbaarheid en maatschappelijke betekenis.

Deze handreiking is in de eerste plaats bedoeld voor erfgoedambtenaren bij gemeenten en biedt hun praktische handvatten voor het beschermen van het erfgoed van de Atlantikwall. Er spelen allerlei vraagstukken bij dit erfgoed rondom financiering, ecologie, politiek draagvlak, handhaving en ruimtelijke ontwikkelingen. Deze handreiking gaat daar niet uitvoerig op in. Hier ligt de focus op de wettelijke taken van gemeenten: van inventariseren via waarderen naar beschermen.
Deze handreiking richt zich specifiek op het erfgoed van de Atlantikwall in de provincies Noord- en Zuid-Holland. Maar de aanpak is ook toe te passen in andere provincies en voor het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen.

We beseffen dat de gemeentelijke praktijk niet altijd volgens een overzichtelijk stappenplan verloopt. Voordat een gemeente start met inventariseren is er bestuurlijk draagvlak nodig. Sommige gemeenten hebben de Atlantikwall opgenomen in hun omgevingsvisie of in een programma onder de Omgevingswet. Andere gemeenten beschikken al over inventarisaties en staan voor een waarderingsvraagstuk, terwijl elders een ruimtelijke ontwikkeling of beschermingsvraag de directe aanleiding vormt. Als Steunpunten Cultureel Erfgoed ondersteunen wij gemeenten ook in deze praktijk. Heb je behoefte aan advies of wil je sparren over een concrete situatie? Neem dan contact met ons op.[5]

Tijdens de aanleg van de Atlantikwall werden niet alleen bunkers en veldversterkingen gebouwd. Ook betonwegen als deze bij Marine-Seeziel-Batterie Heerenduin waren essentieel om zwaar materieel en voorraden door het duinlandschap te verplaatsen. Foto Inge den Oudsten



Historische verhalen verrijken een inventarisatie. Hier een keukenbarak in de duinen bij Lisse. Het Duitse keukenpersoneel (de drie mannen in het midden) kreeg hulp van enkele lokale vrouwen. De keukenbarak is verdwenen, maar deze foto illustreert de impact van de Tweede Wereldoorlog op de lokale bevolking. Foto privécollectie Nick Warmerdam

1. Inventariseren: wat heeft de gemeente in huis?

Weten wat je als gemeente in huis hebt als het gaat om de Atlantikwall. Aan fysieke restanten, maar ook aan verhalen en herinneringen. Dat klinkt eenvoudig, maar roept in de praktijk allerlei vragen op. Waar te beginnen, hoeveel en welke kennis is nodig om onderbouwde beleidskeuzes te kunnen maken?

Een goede inventarisatie is de basis voor elke vervolgstap. Zonder inzicht in aanwezige resten is het lastig om keuzes te maken over waardering, bescherming, beheer of ruimtelijke ontwikkelingen. Voor gemeenten is inventariseren niet vrijblijvend. Onder de Omgevingswet moeten gemeenten bij het toedelen van functies aan locaties rekening houden met aanwezige cultuurhistorische waarden en monumenten (Bkl, artikel 5.130). Dat vraagt om kennis van het aanwezige erfgoed en onderbouwing van de keuzes die daarover worden gemaakt. Gemeenten hebben daarbij beleidsvrijheid: de wet schrijft niet voor wát beschermd moet worden of wélk ambitieniveau moet worden gehanteerd. Juist dat maakt een goede inventarisatie belangrijk.
Inventariseren gaat niet alleen over fysieke resten. Het Verdrag van Faro benadrukt het belang van erfgoedgemeenschappen en de betekenis die mensen aan erfgoed geven. Kennis van bewoners, vrijwilligers, historische verenigingen en andere betrokkenen vormt vaak een waardevolle aanvulling op archief- en veldonderzoek.

1.1 Gemeente als opdrachtgever

Onderzoek naar de Atlantikwall is specialistisch en vaak arbeidsintensief werk. Gemeenten voeren een inventarisatie daarom meestal niet zelf uit. De rol van de gemeente blijft dan beperkt tot het formuleren van een duidelijke onderzoeksvraag, het stellen van kaders en het bewaken van de aansluiting op beleidsdoelen.

De basis van goed opdrachtgeverschap voor een inventarisatie begint bij het formuleren van een heldere opdracht. Houd hierbij een aantal aandachtspunten en tips in het oog:

- Maak het doel duidelijk. Denk vooraf na over doel en reikwijdte van de inventarisatie. Wil je een kaart waarop verdedigingscomplexen en verdedigingsgebieden inzichtelijk worden als basis voor een cultuurhistorische of archeologische waardenkaart? Of zoek je vooral informatie die gebruikt kan worden bij ruimtelijke ontwikkelingen of het beheer van een gebied? Een verkennend onderzoek vraagt om een andere aanpak dan een inventarisatie die moet leiden tot bescherming. Een heldere onderzoeksopdracht voorkomt onnodig onderzoek en zorgt ervoor dat de resultaten aansluiten bij de beleidsvraag.
- Benut beschikbare en lokale kennis. Voor grote delen van de Atlantikwall is al veel kennis beschikbaar. Denk aan de *Atlas Atlantikwall* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), provinciale inventarisaties en de landelijke GIS-kaart van Stichting Menno van Coehoorn. Daarnaast beschikken lokale erfgoedgemeenschappen vaak over waardevolle informatie. Voor veel gemeenten ligt er dus al een stevige basis voor de inventarisatie. Geef in de opdrachtbrief aan hoe beschikbare en lokale kennis wordt betrokken. Welke archieven, databronnen en datasets moeten er minimaal geraadpleegd worden? Welke lokale partijen moeten meedenken? (zie bijlage 1 voor bronnen en datasets).



Gespecialiseerde onderzoekers hebben vaak diepgaande kennis van de Atlantikwall. Foto Inge den Oudsten

- **Vergeet de verhalen niet.** Bij de Atlantikwall zijn verhalen een onlosmakelijk onderdeel van de erfgoedwaarde. Een bunker is niet alleen een militair object, maar kan ook verhalen vertellen over lokale aannemers, verzet of het naoorlogse gebruik van een gebied. De betekenis van een locatie gaat daardoor verder dan het bouwwerk zelf.
- **Atlantikwall erfgoed is multidisciplinair.** Hoe ga je om met de verwevenheid van archeologie, landschap, gebouwd en immaterieel erfgoed? Worden alleen zichtbare resten geïnventariseerd of ook bekende en te verwachten ondergrondse structuren?
- **Hoe gelaagd is het erfgoed?** Dit type erfgoed is vaak ruimtelijk verbonden met erfgoed uit de Eerste Wereldoorlog of de Koude Oorlog. Maak expliciet in de opdracht hoe hiermee moet worden omgegaan: is dit onderdeel van de inventarisatie of moet het buiten beschouwing worden gelaten?
- **Vraag aandacht voor kernkwaliteiten en thema's.** Een inventarisatie hoeft niet alleen te bestaan uit een overzicht van objecten, structuren en locaties. Voor de Atlantikwall kan het juist waardevol zijn om ook al thema's en kernkwaliteiten in beeld te brengen. Die zijn later een belangrijke bouwsteen voor waardering en behoud (zie verder hoofdstuk 2).
- **Werk samen met buurgemeenten en terreinbeherende organisaties.** De Atlantikwall houdt geen rekening met grenzen. Om de samenhang van een verdedigingsgebied goed te begrijpen, ligt samenwerking met buurgemeenten maar ook met waterschappen en terreinbeherende organisaties voor de hand. Door kennis, onderzoeksgegevens en beheerervaringen te delen krijgen lokale resten een bredere context. Bovendien voorkomt samenwerking dubbel onderzoek en draagt bij aan een consistentere aanpak van inventarisatie, beheer, waardering en bescherming.
- **Welk resultaat wordt beoogd?** Welke producten moet de inventarisatie opleveren? Een rapportage, GIS-bestanden, een database, een kaart, foto's? En hoe wordt die informatie beheerd? Hoe kunnen de gegevens later worden hergebruikt voor waardering, beleid en actualisaties?
- **Denk nu al aan de borging.** Welke status krijgt de inventarisatie? Hoe sluit die aan bij bestaande gemeentelijke erfgoedinstrumenten?

In sommige gevallen maakt een eerste inventarisatie van de Atlantikwall onderdeel uit van een bredere opdracht voor bijvoorbeeld een cultuurhistorische waardenkaart of een archeologische verwachtingenkaart. Voor een verkennende inventarisatie op een hoger schaalniveau is het verstandig om dit type erfgoed inzichtelijk te maken in een overkoepelende waardenkaart.
Als er beleidskeuzes moeten worden gemaakt voor bescherming van dit erfgoed, is het aan te raden een aparte inventarisatie van het Atlantikwall-erfgoed te laten uitvoeren door een deskundige. Bij een gedetailleerde inventarisatie worden ook individuele bunkers, loopgraven en andere landschappelijke elementen onderzocht. Daarbij wordt gekeken naar zowel zichtbare als onzichtbare resten. Deze aanpak is onder meer toegepast in de *Freie Küste* tussen Katwijk en Scheveningen en bij de Amsterdamse Waterleidingduinen.

Inventarisatie op objectniveau in Goeree-Overflakkee

De gemeente Goeree-Overflakkee wilde Atlantikwall-erfgoed beter verankeren in het ruimtelijk beleid, en daartoe een mogelijk ‘aanwijzingsprogramma’ starten. Er was al een provinciale basis beschikbaar in de vorm van de Indicatieve Kaart Atlantikwall-Erfgoed van Erfgoedhuis Zuid-Holland. Daarom koos de gemeente voor een inventarisatie op objectniveau. De onderzoeksvraag richtte zich op de aanwezigheid van Atlantikwall-objecten, structuren en landschappelijke elementen binnen de al bekende verdedigingscomplexen.

De gemeente koos voor een samenwerking tussen verschillende gespecialiseerde partijen. De vrijwilligers van de lokale Stichting WO2GO voerden de inventarisatie uit met archiefonderzoek en veldwerk (ruim 300 uur), waarna een adviesbureau de gegevens verwerkte in de cultuurhistorische en archeologische waardenkaarten. De waardering van de resultaten werd vervolgens verzorgd door een gespecialiseerde zzp’er. Daarnaast leverden experts van het Regionaal Historisch Centrum en collega’s uit verschillende gemeentelijke beleidsvelden inhoudelijke bijdragen. Het resultaat van de inventarisatie is een GIS-bestand met de Atlantikwall-objecten en -structuren.[6]

Niet iedere inventarisatie hoeft dus vanaf nul te beginnen. Vaak is er al een basis beschikbaar. Door gericht te verdiepen op de onderdelen waarvoor extra detail nodig is én door met meerdere partijen samen te werken, worden tijd en middelen efficiënter ingezet.



Langs de kust bij Den Haag liggen verschillende verdedigingswerken van de Atlantikwall. Op de voorgrond een geschutsbunker. Daarachter ligt een vuurleidingspost met meerdere verdiepingen, van waaruit het commando werd gevoerd over het hele verdedigings-complex Marine-Seeziel-Batterie Scheveningen Nord. Het complex is aangewezen als gemeentelijk monument omdat onder andere het oorspronkelijke aanzicht nog zichtbaar is. Foto Nick Warmerdam

Inventarisatie van verdedigingscomplexen in Den Haag

In de gemeente Den Haag zijn in de jaren negentig al meerdere bunkercomplexen geïnventariseerd en verschillende objecten aangewezen als gemeentelijk monument. Het ontbrak echter aan een actueel en integraal overzicht van alle bekende Atlantikwall-restanten. Daarom liet de gemeente een inventarisatie uitvoeren op het schaalniveau van verdedigingscomplexen.[7]

De opdracht werd uitgevoerd door een archeologiestudent van Hogeschool Saxion, in samenwerking met lokale erfgoedorganisaties en experts. De student raadpleegde bestaande bronnen: openbare archieven, historische kaarten, luchtfoto's, veldverificatie en sprak met deskundigen en erfgoedgemeenschappen. Het product is een overzichtsinventarisatie. Individuele bunkers en andere structuren zijn wel geregistreerd, maar niet afzonderlijk als object op de overzichtskaart weergegeven.

Een inventarisatie hoeft dus niet altijd te bestaan uit het verzamelen van nieuwe informatie. Het actualiseren, combineren en toegankelijk maken van bestaande kennis kan een belangrijke eerste stap zijn.

1.2 Wie voert de inventarisatie uit?

Wie het best in staat is een inventarisatie van Atlantikwall-erfgoed uit te voeren, hangt af van het doel van de inventarisatie, de beschikbare kennis, het gewenste detailniveau en de beschikbare middelen. In de praktijk blijkt vaak dat een combinatie van partijen het beste resultaat oplevert.

- **Commerciële onderzoeksbureaus.** Archeologische en cultuurhistorische onderzoeksbureaus zijn vaak de voor de hand liggende keuze. Zij hebben ervaring met inventarisaties, GIS, erfgoedbeleid en gemeentelijke processen. Zij deden eerder vergelijkbare opdrachten, hebben meerdere specialismen onder één dak en kunnen de resultaten direct doorvertalen naar waardering, beleid en regels voor in het omgevingsplan. Let wel op: de kennis over de Atlantikwall verschilt per bureau. Vraag ook extra aandacht voor de lokale kennis en expertise. Een gedetailleerde inventarisatie door een onderzoeksbureau kan kostbaar zijn.
- **Gespecialiseerde zzp'ers.** Voor de Atlantikwall zijn ook gespecialiseerde historici, archeologen en onderzoekers actief. Vaak zijn zij goed op de hoogte van de regio, een thema of deel van de verdedigingslinie. Hier kan beschikbare capaciteit een aandachtspunt zijn, evenals aanvullende expertise (zoals GIS of beleidsvertaling). Let op: gespecialiseerde onderzoekers zijn niet altijd eenvoudig te vinden. Veel kennis over de Atlantikwall bevindt zich binnen een relatief klein netwerk. Het loont om navraag te doen bij lokale erfgoedvrijwilligers, het lokale steunpunt cultureel erfgoed of landelijke stichtingen zoals Menno van Coehoorn.
- **Lokale stichtingen, musea en historische verenigingen.** Lokaal is doorgaans veel kennis over de Atlantikwall aanwezig. Historische verenigingen, musea en erfgoedgemeenschappen hebben vaak specifieke informatie en contacten. Lokale partners zorgen voor draagvlak en blijven dikwijls graag betrokken na een inventarisatie. Let hierbij op dat onderzoeksresultaten en eigen inventarisaties niet altijd volgens dezelfde methodiek zijn vastgelegd. Een verstaalslag kan nodig zijn. Omdat het werk grotendeels vrijwillig gebeurt, kunnen capaciteit en beschikbaarheid onzeker zijn. Zorg ook voor goede borging van persoonsgebonden kennis.
- **Studenten en onderwijsinstellingen.** Studenten van universiteiten en hogescholen hebben de afgelopen jaren een belangrijke bijdrage geleverd aan Atlantikwall-inventarisaties en nieuwe onderzoeksmethoden. Studenten zorgen voor verdieping, innovatie en verbinding met actueel onderzoek. Er is wel tijd nodig voor begeleiding vanuit de opleiding en de gemeente, en de resultaten vragen soms nog om een vertaalslag naar gemeentelijk beleid. Let hierbij ook op continuïteit en kennisborging.

Inventarisatie gekoppeld aan beheer in Voornes Duin

Stichting Het Zuid-Hollands Landschap beheert Voornes Duin, een natuurgebied met veel Atlantikwall-restanten.[8] Voor goed beheer is actuele en goed toegankelijke informatie over de aanwezige bunkers en andere verdedigingswerken van belang. Hoewel hierover al veel informatie bekend was, was die niet altijd actueel en vaak lastig in het veld te raadplegen. Er is daarom een extra kaartlaag ontwikkeld in de al bestaande GIS-omgeving waarin zowel erfgoedinformatie als actuele gegevens over de staat van de objecten is samengebracht. De kaartlaag kan zowel vanaf kantoor als in het veld via een app worden geraadpleegd.

Per object is een digitaal dossier opgenomen met (cultuur-)historische informatie, foto's, beheerinformatie en gegevens over de actuele staat van het object. Deze informatie kan tijdens veldbezoeken worden geactualiseerd. Zo ontstaat er niet alleen een overzicht van aanwezige bunkers en verdedigingscomplexen, maar ook een doorlopend dossier waarmee onderhoud en beheer worden gemonitord.

Dit voorbeeld laat zien dat een inventarisatie niet hoeft te eindigen na de oplevering van een rapport of kaart. Door inventarisatiegegevens onder te brengen in een beheersysteem blijft informatie actueel.



Deze Schnellbootbunker *was onderdeel van de Festung IJmuiden. Dit type bunker is uniek in Nederland en daarom in 2024 aangewezen als rijksmonument. De bunker fungeerde als een overdekte haven – er werden torpedoboten onderhouden en beladen met munitie. De bunker wordt nu gebruikt voor mineralenopslag. Foto André Russcher*

Kernkwaliteiten bij Festung IJmuiden

Een bijzonder onderdeel van de Atlantikwall is Festung IJmuiden, gelegen in de gemeenten Heemskerk, Velsen en Beverwijk.[9] In een pilotproject zijn de ‘essenties’ van dit gebied geformuleerd, evenals de ‘karakteristieken’, ‘kernkwaliteiten’ en mogelijke omgangsvormen met dit erfgoed op verschillende schaalniveaus: die van de Atlantikwall als geheel, de Festung IJmuiden, het niveau van de complexen en ten slotte die van de objecten. Aanvullend is voor overheden een kaartviewer van Festung IJmuiden gemaakt. De methodiek voor het vastleggen en beschrijven van de kernkwaliteiten is ook op andere delen van de Atlantikwall toepasbaar.



2. Het erfgoed van de Atlantikwall waarderen

Een inventarisatie biedt inzicht in aanwezige, verdwenen en mogelijk nog aanwezige Atlantikwall-restanten. De vervolgvraag is welke betekenis aan die restanten wordt toegekend en hoe die van belang zijn voor beleid, bescherming, beheer of ruimtelijke ontwikkeling. 'Waarderen' is daarmee de schakel tussen 'inventarisatie' en 'behoud'.

Bij de Atlantikwall is waarderen behoorlijk uitdagend. Een inventarisatie kan per gemeente tientallen verdedigingscomplexen, honderden objecten en grote aantallen landschappelijke en archeologische elementen aan het licht brengen. Bovendien bestaat de erfgoedwaarde niet alleen uit fysieke kenmerken maar ook uit verhalen en herinneringen. Een directe vertaalslag van inventarisatie naar behoud ligt daardoor niet voor de hand. Tussenstappen en duidelijke keuzes zijn noodzakelijk.

2.1 Beleidskeuzes: bepalen wat telt

Voordat een gemeente begint met waarderen is het belangrijk om vast te stellen wat zij belangrijk vindt aan de Atlantikwall. Soms wordt hierover al voorafgaand aan een inventarisatie nagedacht, bijvoorbeeld om richting te geven aan de onderzoeksopdracht. In andere gevallen ontstaat dit inzicht juist op basis van een inventarisatie, als duidelijk is welke objecten, structuren, verhalen en kernkwaliteiten binnen de gemeente aanwezig zijn. Beide routes zijn mogelijk, zolang expliciet wordt gemaakt welke waarden centraal staan in de waardering.
Deze stap helpt focus aan te brengen, bestuurlijk draagvlak te creëren en de waardering werkbaar te houden. Zonder duidelijke beleidskeuzes bestaat het risico dat waardering een verzameling losse beoordelingen wordt zonder duidelijke relatie met gemeentelijke ambities.

Beleidskeuzes kunnen vanuit verschillende perspectieven worden gemaakt. Die sluiten elkaar niet uit, maar leggen verschillende accenten:

- Verhalen en betekenis. Hier ligt de nadruk op herinneringen, lokale geschiedenis, educatie, recreatie en toerisme. Belangrijk zijn dan vooral plekken met verhalen over de oorlog, bezetting, evacuatie, verzet, dwangarbeid of het naoorlogs gebruik van het erfgoed.
- Authenticiteit en representativiteit. Bij deze benadering staan de fysieke resten centraal. Vragen zijn dan onder meer: wat is nog aanwezig, hoe gaaf is een object of structuur en hoe representatief is het voor de Atlantikwall als geheel?
- Samenhang en systeemwaarde. Hier staat de Atlantikwall als militair systeem centraal. Niet het individuele object, maar de onderlinge relatie tussen bunkers, verdedigingswerken, landschappelijke structuren en verdedigingsgebieden vormt het uitgangspunt.
- Beleefbaarheid en maatschappelijke betekenis. Hierbij ligt de nadruk op zichtbaarheid, toegankelijkheid, recreatief gebruik, educatie of de bijdrage van het erfgoed aan identiteit en leefomgeving. Daarbij staat niet alleen de historische waarde centraal, maar ook de betekenis die het erfgoed vandaag de dag heeft voor bewoners en bezoekers.

Deze weg gaf toegang tot het verdedigingsgebied bij Zandvoort (gemeente Bloemendaal). De Duitsers maakten hier gebruik van het natuurlijke landschap door de bestaande duinen te verhogen (Steilhang). Op het duin werden bunkers gebouwd, de weg werd afgesloten door een tankmuur. Foto Inge den Oudsten

Onderzoeksagenda

Een van de instrumenten die gemeenten ter beschikking staan bij beleidskeuzes is de onderzoeksagenda, die kan helpen om te prioriteren. Het is nagenoeg onmogelijk om ál het erfgoed van de Atlantikwall te onderzoeken. Door onderzoeksthema's en kennisvragen te formuleren, kan de gemeente richting geven aan toekomstig onderzoek en bijvoorbeeld aandacht vragen voor de bouwfasering van verdedigingswerken, gebruikte materialen, het dagelijks leven rond de verdedigingswerken of de impact van de bezetting op de lokale bevolking.

In de praktijk combineren gemeenten vaak verschillende perspectieven. Toch helpt het om vooraf te bepalen welke accenten het zwaarst wegen. Dat maakt de waardering beter uitlegbaar en helpt om keuzes te maken als het niet mogelijk is alles tegelijk te onderzoeken, waarderen of beschermen. Zo legt de gemeente Bloemendaal de nadruk sterk op authenticiteit, representativiteit en ensemblewaarde. Dat sluit aan bij de aanwezigheid van relatief goed bewaarde bunkercomplexen en samenhangende verdedigingsstructuren. In de gemeente Den Helder ligt het accent meer op verhalen, beleefbaarheid en publieksbereik – met als doelen educatie, recreatie en toerisme.

Hoewel deze handreiking de stappen 'inventarisatie', 'waardering' en 'beleid' afzonderlijk behandelt, lopen die in de praktijk vaak door elkaar heen. Inzichten uit een inventarisatie kunnen leiden tot nieuwe beleidskeuzes, terwijl beleidsdoelen richting kunnen geven aan de waardering. Het helpt daarom om gedurende het proces expliciet te maken welke waarden centraal staan en waarom.

2.2 Selecteren en prioriteren van waarderingscriteria

Voor het waarderen van erfgoed bestaan verschillende criteria en methodieken. Die zijn niet allemaal geschikt voor Atlantikwall-erfgoed. Wel zijn aanvullende criteria denkbaar om invulling te geven aan het scala van mogelijke waarden van dit specifieke erfgoed. Dat geldt ook voor de waarderingsmethodieken.

Waardering van honderden Atlantikwall-resten op Goeree-Overflakkee

Op Goeree-Overflakkee zijn grote aantallen bunkers in tientallen ensembles bewaard gebleven. Bureau St. waardeerde het erfgoed per ensemble op basis van acht criteria. Hoewel anders geformuleerd en opgezet, komen de criteria uit de Visie Atlantikwall van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) hierin terug.

In de methode van Bureau St. worden alle objecten binnen één ensemble in één tabel opgenomen. De acht criteria hebben puntenscores tussen 0 tot 2 óf 0 tot 3, afhankelijk van het toegekende belang van het criterium. Er zijn maximaal twintig punten te scoren. Voor het bepalen van de eindscore van het ensemble wordt de hoogste score geteld, oftewel de meest zwaarwegende waarde van een object binnen een ensemble is van toepassing.

Een solitaire bunker maakt als zelfstandig object geen onderdeel uit van een ensemble en scoort daarom geen ensemblewaarden (criterium 4 en 5). Bij de waardering van deze objecten wordt echter dezelfde tabel gehanteerd en aan elk van deze criteria de helft aan punten toegekend (1,5 respectievelijk 1 punt). Deze gemiddelde score maakt de vergelijking met andere ensembles in dezelfde gemeente mogelijk, met als kanttekening dat een solitair object maximaal 15,5 van de 17 punten kan scoren.

Bijlage 2 bevat de onderbouwing voor deze systematiek.

Voorbeeld van een waarderingstabel van een ensemble met daarbinnen zeven objecten.

Waarderingscriteria	**Opties**	**Ensemble Stützpunkt A,B,C, etc.**	**A.**	**B.**	**C.**	**D.**	**E.**	**F.**	**G.**	**Hoogste waarde**
1. Object bouwstijl	(0-2)		X							
2. Object authenticiteit	(0-2)		X							
3. Object uniciteit	(0-3)		X							
4. Ensemble intact	(0-3)	X								
5. Ensemble uniciteit	(0-2)	X								
6. Object of ensemble situationeel/ karakteristiek	(0-2)	X of	X							
7. Object of ensemble verhalend perspectief	(0-3)	X of	X							
8. Object of ensemble beeldbepalend/ beleefbaarheid	(0-3)	X of	X							
Totaal										**X**

A. Type St 504
B. Type St 502
C. Type St 134
D. Tobruk
E. Tobruk tankkoepel
F. Geschutsbedding
G. Toogconstructie

Vier tips om passende waarderingscriteria en -methodiek te kiezen:

Tip 1. Bepaal het schaalniveau en het onderzoeksgebied

Atlantikwall-erfgoed kan worden gewaardeerd op verschillende schaalniveaus, zoals op dat van de verdedigingscomplexen, maar ook op het schaalniveau van de objecten. Het gekozen schaalniveau heeft invloed op de criteria die relevant zijn en op de diepgang van het onderzoek. Hierbij spelen ook praktische factoren een rol, zoals de omvang van het onderzoeksgebied en de beschikbare tijd en het budget. Soms gaat het om een enkele bunker in het kader van een redengevende omschrijving. In een ander geval worden alle Atlantikwall-resten binnen een gemeente gewaardeerd, zoals in het voorbeeld van Goeree-Overflakkee (zie kader).

Tip 2. Kies criteria en onderbouw de keuze

Voor de Atlantikwall zijn de klassieke waarderingscriteria voor gebouwd erfgoed niet altijd een-op-een toepasbaar.[10] Ook de criteria voor het waarderen van archeologische vindplaatsen zijn niet toereikend[11]. Het Atlantikwall-erfgoed is daarvoor te veelzijdig en complex. Een alternatief zijn de 'leefomgevingswaarden' van het Planbureau voor de Leefomgeving, die vooral gericht zijn op maatschappelijke betekenis, gebruik en beleving. Deze waarden zijn nuttig voor een integrale benadering van erfgoed, maar minder geschikt als zelfstandig kader voor het vaststellen van monumentale waarden van een bouwwerk.[12]

In zijn *Visie Atlantikwall* stelt de RCE een combinatie voor van zowel de klassieke waarderingscriteria als de leefomgevingswaarden. Daarmee komt de RCE tot de volgende erfgoedwaarden:

- Historisch-bouwkundig/militair-historisch/cultuurhistorisch
- Landschappelijke waarde
- Situationele waarde
- Ecologische waarde
- Immateriële waarde
- Herinneringswaarde
- Gebruikswaarde (accomodatiewaarde)
- Ensemblewaarde

Niet elk criterium is overal even relevant. De keuze voor criteria hangt samen met de beleidskeuze en de beoogde beschermingsvorm (zie hoofdstuk 3). Aanvullende of vervangende criteria zijn ook denkbaar, bijvoorbeeld de archeologische, sociale of economische waarden. Het belangrijkst is dat de waarderingscriteria helder worden benoemd en onderbouwd. Dan is de afweging ook voor latere betrokkenen en bij veranderende beleidskeuzes navolgbaar.

Een 'verkennende waardering' kan behulpzaam zijn bij het kiezen en verfijnen van de waarderingscriteria. Het doel is niet direct een definitieve waardering vast te stellen, maar inzicht te krijgen in welke onderdelen van de Atlantikwall nader onderzocht moeten worden, en of de criteria aansluiten bij de onderzoekspraktijk en beleidskeuzes en beoogde beschermingsvormen van de gemeente. Zo ontstaat een werkbare basis voor een diepgaandere waardering of waardering voor het hele onderzoeksgebied.

Tip 3. Denk na over een waarderingsmethodiek

De beleidskeuze kan richting geven aan de weging van de criteria en bepalen welke belangrijker zijn en dus zwaarder moeten wegen. De omvang van de waarderingsopgave is hierbij van belang. Indien de beoordeling slechts enkele objecten of complexen betreft, kan een kwalitatieve beschrijving volstaan. Gaat het echter om grote aantallen objecten, structuren of complexen, dan ligt een meer gestandaardiseerde aanpak voor de hand. Een waarderingsmethodiek met scores of punten maakt het mogelijk om objecten en ensembles systematisch met elkaar te vergelijken en prioriteiten te stellen.
De scores van een puntensysteem bepalen overigens nog niet meteen de monumentwaardigheid van een object of ensemble. Gemeenten hanteren verschillende ondergrenzen om een beschermde status toe te kennen. Soms verleent een gemeente objecten ondanks een lage puntenscore toch een beschermde status, omdat anders een essentieel onderdeel van de geschiedenis zou ontbreken op de monumentenlijst. Kies daarom als gemeente je eigen puntenscore en onderbouwing.

Een puntensysteem kan helpen om overzicht te houden, keuzes transparant te onderbouwen en inzichtelijk maken welke onderdelen van de Atlantikwall binnen een gemeente de hoogste erfgoedwaarde vertegenwoordigen. Tegelijkertijd is het belangrijk om scores altijd te voorzien van een inhoudelijke motivering. Waarderen is uiteindelijk meer dan rekenen alleen.

Tip 4. Betrek erfgoedgemeenschappen

Kennis van lokale erfgoedgemeenschappen over locaties, gebeurtenissen en gebruiksgeschiedenis is niet alleen waardevol bij de inventarisatie maar ook bij de waardering. Deze benadering sluit aan bij het Verdrag van Faro en de *Visie Atlantikwall*: erfgoed krijgt betekenis door de mensen die ermee verbonden zijn.
De waardering van erfgoed wordt dan niet alleen gebaseerd op professionele criteria, maar ook gevormd door de betrokken gemeenschappen. Dit ‘co-waarderen’ – het gezamenlijk bepalen van de waarde van erfgoed – biedt gemeenten de kans om hun erfgoedbeleid inclusiever, relevanter en toekomstbestendiger te maken. Er is geen vaste methode voor het co-waarderen van erfgoed. De deelname van bewoners, historische verenigen, musea en andere betrokkenen kan variëren van een beperkte adviserende rol tot intensieve samenwerking gedurende het hele proces. Bij elke vorm van samenwerking is het cruciaal om vooraf transparant te zijn over hoe de inbreng van deelnemers wordt verwerkt in de uiteindelijke waardering.

Denk ook aan bestaande overlegstructuren voordat een participatieproces wordt opgestart. Sommige gemeenten werken al met een erfgoedplatform met vertegenwoordigers van het brede erfgoedveld, zoals Bergen en Den Helder. Collega’s van de afdeling participatie gebruiken wellicht ook al focusgroepen of andere participatievormen.

Lichte vormen van betrokkenheid
Onder lichte betrokkenheid vallen interviews, participatiesessies, bewonersbijeenkomsten of ateliers waarin betrokkenen hun kennis, ervaringen en perspectieven delen. De gemeente of de onderzoekers hanteren daarbij een vooraf vastgesteld waarderingskader. Erfgoedgemeenschappen leveren vooral input en helpen om bestaande criteria te verdiepen. Sociale, immateriële en gebruikswaarden worden hierdoor vaak beter zichtbaar. Het voordeel van deze aanpak is dat de waarderingssystematiek herkenbaar blijft voor de professionals en besluitvormers, terwijl tegelijkertijd ruimte ontstaat voor lokale kennis en maatschappelijke betekenis.



In Warmond ligt deze tobroekbunker achter de Oude Toren op het Groot Seminarie. Foto Nick Warmerdam

Waarderen is kiezen

Het waarderen van Atlantikwall-erfgoed is nadrukkelijk geen lineair proces, maar een wisselwerking tussen beleidskeuzes en waarden. Door expliciet te kiezen wat telt en daarop passende, gecombineerde criteria toe te passen, ontstaat een onderbouwde waardering die recht doet aan de complexiteit van dit erfgoed, die ook helpt om keuzes te maken in behoud, bescherming en ontwikkeling.

Intensieve co-waardering
De meest actieve betrokkenheid geldt als erfgoedgemeenschappen actief bijdragen aan het formuleren van waarderingscriteria zelf of aan het gezamenlijk wegen van erfgoedwaarden. Daarbij kan bijvoorbeeld een afzonderlijk criterium voor maatschappelijke betekenis of gemeenschapswaarde worden opgenomen. Zo wordt zichtbaar welke waarde een object, complex of gebied heeft voor bewoners, gebruikers en andere betrokkenen en wordt de stem van de gemeenschap structureel verankerd in de waarderingssystematiek. Maak wel duidelijke afspraken. Wie vertegenwoordigt de gemeenschap? Hoe worden verschillende belangen gewogen? En hoe wordt voorkomen dat de maatschappelijke betekenis los komt te staan van andere erfgoedwaarden?

De mate waarin co-waarderen mogelijk is hangt af van de beschikbare tijd, de onderzoeksvraag en de aanwezige erfgoedgemeenschappen. Welke vorm ook wordt gekozen, co-waarderen vraagt om een open houding, zorgvuldige procesbegeleiding en duidelijke communicatie. Het is een leerproces waarin overheid, deskundigen en gemeenschappen gezamenlijk betekenis geven aan erfgoed. Juist bij de Atlantikwall kan deze samenwerking van grote waarde zijn omdat fysieke resten, landschappen, herinneringen en verhalen met elkaar verweven zijn. Door ruimte te bieden aan verschillende perspectieven ontstaat een waardering die niet alleen vakinhoudelijk onderbouwd is maar ook maatschappelijk wordt gedragen.

Een cultuurhistorische waardestelling in Teylingen

In de gemeente Teylingen is voor twee Atlantikwall-complexen bij het dorp Warmond een cultuurhistorische waardestelling opgesteld.[13] Hierbij is gekeken naar meerdere schaalniveaus: van het individuele object, via het complex tot aan de linie. Daarmee wordt de betekenis duidelijk van elk onderdeel binnen het grotere verband. Immateriële waarden zoals verhalen en herinneringen zijn niet apart benoemd, maar zijn verweven in de analyse. De Atlantikwall is daarbij ook benaderd als gelaagd erfgoed waarbij verschillende tijdfasen samenkomen: van aanleg en gebruik, naoorlogse sloop en hergebruik tot de huidige situatie.

Voor de waardering zijn de volgende criteria gebruikt:
- Typologische waarde
- Algemene cultuurhistorische waarde
- Architectonische waarden
- Ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden
- Waarden vanuit gebruikshistorie
- Gaafheid en herkenbaarheid

De criteria komen overeen met de criteria in het voorbeeld van Goeree-Overflakkee (zie kader). In het rapport is gebruikgemaakt van een beschrijvende waardering. De gemeente gebruikt deze als basis voor de redengevende omschrijving, en zal de waardering vertalen naar een puntenscore om aan te sluiten bij de gemeentelijke standaard.



Een vuurleidingspost in de kustverdediging bij Heerenduin in IJmuiden. Dit gebied is beschermd als rijksmonument. Foto Inge den Oudsten

3. Mogelijkheden voor behoud van Atlantikwall-erfgoed

Na het inventariseren en waarderen volgt de vraag hoe gemeenten willen omgaan met het Atlantikwall-erfgoed op hun grondgebied. Niet ieder waardevol object of gebied hoeft dezelfde bescherming te krijgen. Onder de Omgevingswet beschikken gemeenten over verschillende instrumenten om erfgoed te behouden.

Veel gemeenten hebben cultuurhistorische waardenkaarten en/of archeologische waarden- en verwachtingenkaarten. Dat zijn tastbare resultaten van het waarderingsproces van het volledige erfgoed in de gemeente, zoals in hoofdstuk 2 uiteengezet is. Het is verstandig om het Atlantikwall-erfgoed op te nemen in deze producten.

Het eerste deel van dit hoofdstuk gaat in op de juridische borging van de Atlantikwall in het omgevingsplan. Het is aan te raden om dit te doen door een combinatie van een 'gebiedsgerichte bescherming' (via een werkingsgebied 'Atlantikwall') met, waar nodig, bescherming op objectniveau. Bij de Atlantikwall gaat behoud vaak verder dan juridische bescherming alleen. Naast planologische bescherming kunnen ook zichtbaarheid, beleefbaarheid, hergebruik en samenwerking met erfgoedgemeenschappen bijdragen aan het duurzaam behouden van dit erfgoed. Daarom gaat het tweede deel van dit hoofdstuk over 'behoud door beleving'. Tot slot een paragraaf over de mogelijkheden Atlantikwall-erfgoed te koppelen aan andere ruimtelijk opgaven.

3.1 Behoud door beschermingsvormen in het omgevingsplan

Gemeenten hebben een aantal mogelijkheden om het erfgoed van de Atlantikwall te beschermen via ruimtelijke maatregelen onder de Omgevingswet, zoals het Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland eerder uiteenzette in de handreiking *Vormen van erfgoedbescherming in het omgevingsplan* (2024). Centraal staat het onderscheid tussen gebiedsgerichte en objectgerichte beschermingsvormen.
Voor het erfgoed van de Atlantikwall is bijna altijd een combinatie nodig van beide beschermingsvormen. Het advies is om eerst een beschermingsvorm voor het gebied te kiezen, met passende regels, en daarbinnen, waar nodig, enkele objecten te beschermen via een objectgerichte beschermingsvorm.

Onderstaand overzicht heeft betrekking op erfgoed van de Atlantikwall dat nog niet beschermd is. Vaak liggen onderdelen van de Atlantikwall echter in beschermde gezichten of zijn ze onderdeel van de contour van een rijksmonument. In de gemeente Den Helder bijvoorbeeld, liggen bunkers uit de Atlantikwall binnen de contour van het rijksbeschermd gezicht de Stelling van Den Helder, maar zijn deze niet opgenomen in de beschrijving van het beschermd gezicht. In zulke gevallen is het advies om deze nieuwe erfgoedlaag expliciet op te nemen in de bestaande bescherming. Waar nodig kunnen aanvullende regels worden toegevoegd.

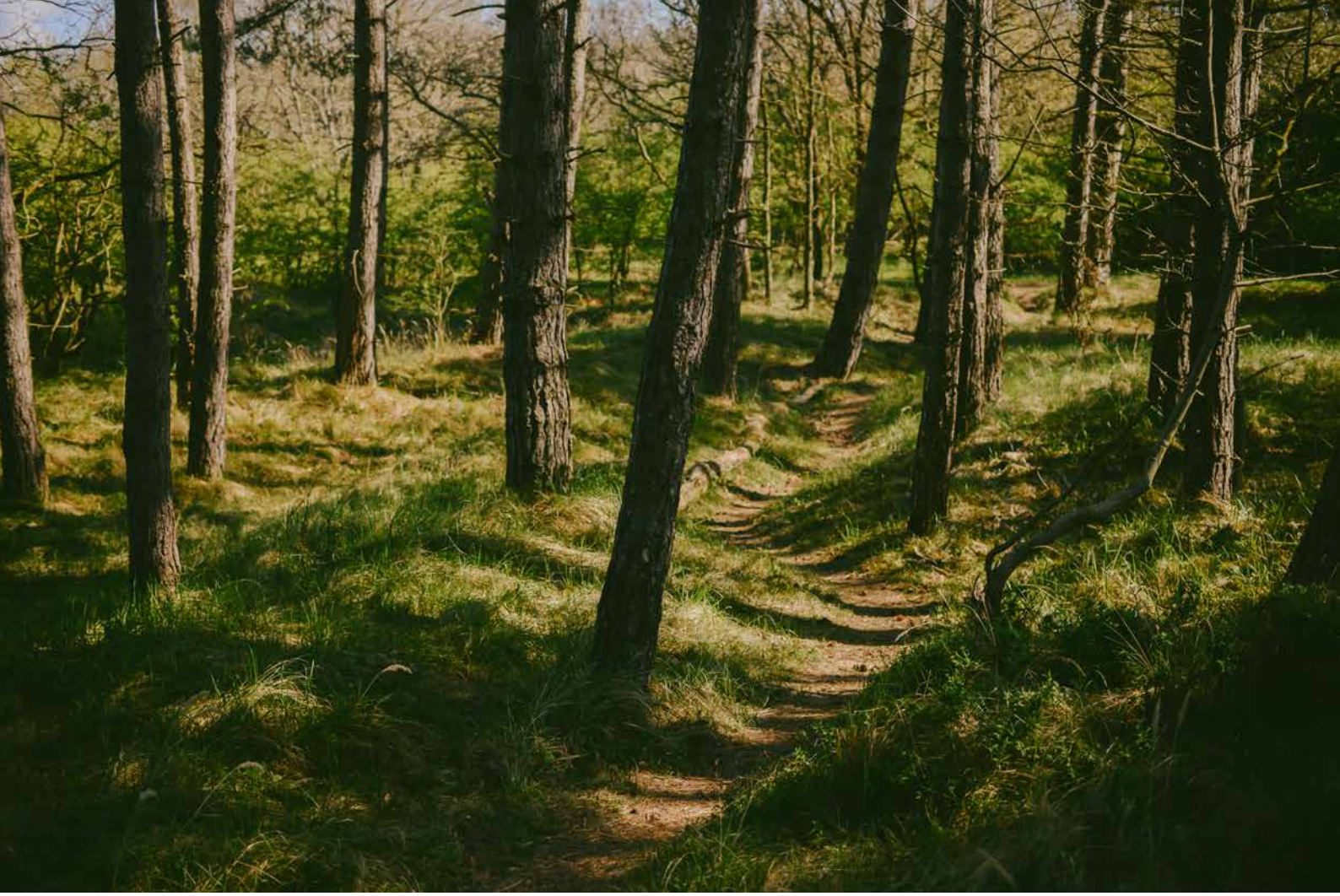

In de duinen bij Santpoort-Noord kun je, als je goed kijkt, de loopgraven nog in het landschap zien liggen. Foto Inge den Oudsten

3.1.1 Gebiedsgerichte beschermingsvormen

Het erfgoed van de Atlantikwall gaat over gebieden. Het is een doorlopende structuur met daarin clusters van elementen. Het is niet eenvoudig om die verschillende elementen binnen die structuren te categoriseren. De elementen van cultureel erfgoed onder de Omgevingswet (cultuurlandschap, gebouwd erfgoed, beschermde gezichten, archeologie en immaterieel erfgoed) lopen hier door elkaar heen.
Zoals loopgraven in de duinen bij Santpoort-Noord. Die zijn deels onder het zand verborgen en dan spreken we over archeologie. Maar een deel is wel zichtbaar in het landschap, en behoort daar tot het cultuurlandschap. Omdat de loopgraven betonnen bunkers verbinden, kunnen ze ook gezien worden als een onderdeel van gebouwd erfgoed. En er kleven natuurlijk allerlei verhalen aan deze fysieke structuur die het weer linken aan immaterieel erfgoed.

Advies: apart werkingsgebied ‘Atlantikwall’

Vanwege de complexiteit van dit type erfgoed is het aan te raden voor het omgevingsplan een aparte set regels te ontwikkelen speciaal voor de Atlantikwall. Dit voorkomt een arbitraire scheiding tussen landschappelijke of archeologische elementen. Dat kan met regels die zowel de omgang met de archeologische resten borgen als de omgang met de bovengrondse elementen. Dit vormt dus een combinatie tussen de regels van de archeologische beleids- en verwachtingenkaart en een gemeentelijk beschermd cultuurlandschap of beschermd gebied.

Voor een werkingsgebied met als waarde ‘Atlantikwall’ is het belangrijk dat de regels aansluiten op de gemaakte waardering. In die regels kan staan hoe er moet worden omgegaan met het landschap en de bodem. Vaak is dat in de vorm van een vergunningplicht voor bepaalde activiteiten zoals ontgronden, vergraven, diepploegen of ophogen van de grond, het aanplanten van bomen of houtgewas, of het graven of dempen van waterstructuren. Ook kunnen regels worden opgenomen die voorschrijven dat er bij bepaalde activiteiten eerst een archeologisch, cultuurhistorisch of bouwhistorisch onderzoek moet worden uitgevoerd (zoals ook bij archeologische vrijstellingsgrenzen). Ook voor het gebruik van het gebied (het bouwen of het laten grazen van dieren) zijn regels mogelijk.

In deze handreiking staan geen specifieke voorbeeldregels voor het erfgoed van de Atlantikwall. In de *Handreiking Voorbeeldregels cultureel erfgoed in het omgevingsplan* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (paragraaf 2.1 Reguliere bescherming bekende of aantoonbaar te verwachten archeologische monumenten) staan diverse mogelijkheden.[14] Toepasbare regels voor cultuurlandschap zijn te vinden in de *Handreiking Regie op historische waterstructuren* van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland.[15]
Overigens denken de steunpunten graag mee als een gemeente aan de slag gaat met het maken van regels voor in het omgevingsplan.

Er zijn nog geen gemeenten die zo’n apart werkingsgebied ‘Atlantikwall’ hebben ingesteld. Wel experimenteren steeds meer gemeenten met aparte werkingsgebieden. Hieronder een aantal suggesties voor het type regels dat in het omgevingsplan past.

Gemeentelijk beschermd gezicht, cultuurlandschap en regels voor archeologie

Gemeenten hebben naast een apart werkingsgebied voor de ‘Atlantikwall’ ook nog andere gebiedsgerichte beschermingsvormen tot hun beschikking: het gemeentelijk beschermd gezicht, het gemeentelijk cultuurlandschap en de omgevingsplanregels voor archeologie (gebaseerd op de archeologische beleidskaart). Deze gangbare beschermingsvormen zijn ook bruikbaar voor het erfgoed van de Atlantikwall. Wel is het altijd verstandig het Atlantikwall-erfgoed op te nemen op een cultuurhistorische waardenkaart of archeologische waarden- en verwachtingenkaart.
Maar let op, bij het beschermen van het Atlantikwall-erfgoed via een van deze bestaande beschermingsvormen, wordt niet automatisch de volledige gelaagdheid van dit type erfgoed beschermd. Beschermen via enkel de archeologische regels in het omgevingsplan (via de bestaande systematiek met vrijstellingsgrenzen) zorgt niet voor regels om het landschappelijke of gebouwde erfgoed te beschermen. Datzelfde geldt voor het gemeentelijk beschermd gezicht en het cultuurlandschap. Om het erfgoed van de Atlantikwall volledig te beschermen is dan een stapeling van deze bestaande beschermingsvormen nodig – waardoor er verschillende beschermingsregimes van toepassing zijn op hetzelfde gebied.
Het ontwikkelen van één werkingsgebied met eigen regels voor de Atlantikwall, voorkomt onnodig complexe regelgeving.

Archeologisch gemeentelijk monument

Als een gemeente een deel van het archeologisch erfgoed van de Atlantikwall van uitzonderlijk hoge waarde acht, is het mogelijk om dat gebied aan te wijzen als 'archeologisch gemeentelijk monument'. Wettelijk gezien wordt het gebied dan aangewezen als een gemeentelijk monument en het advies is om deze beschermingsvorm alleen in te zetten als duidelijk is (en dus goed onderzocht) dat de waarden inderdaad uitzonderlijk hoog zijn. Hiervoor kunnen specifieke strenge regels in het omgevingsplan worden opgenomen, zoals een verbod om het monument te beschadigen of te vernielen, of een plicht om het in situ te behouden. In de *Handreiking Voorbeeldregels cultureel erfgoed in het omgevingsplan* van de RCE (paragraaf 2.2 Archeologische monumenten beschermd als gemeentelijk monument) staan diverse mogelijkheden.

Voordeel van de beschermingsvorm 'archeologisch gemeentelijk monument' is dat deze bescherming in principe voor altijd is. De regels van de waarde 'Atlantikwall' kunnen door de jaren heen geëvalueerd en gewijzigd worden, evenals de gebieden waarop deze regels van toepassing zijn. Een archeologisch gemeentelijk monument valt buiten deze systematiek en blijft in principe permanent beschermd. Alleen als alle monumentale waarden verloren zijn gegaan, kan de bescherming van het gebied worden afgehaald.

3.1.2 Objectgerichte beschermingsvormen

Naast landschappelijk en archeologisch erfgoed, bestaat de Atlantikwall voor een groot deel uit gebouwd erfgoed, zoals bunkers, geschutsopstellingen en kustbatterijen. Soms is het wenselijk om binnen de contour van de gebiedsgerichte beschermingsvormen ook afzonderlijke objecten te beschermen. Onder de Omgevingswet is het dan ook verplicht de 'omgeving' van een monument mee te nemen in de bescherming. In de meeste gevallen is dat voldoende gedekt als het object al binnen een gebiedsgerichte beschermingsvorm ligt. Om objecten te beschermen, kunnen gemeenten gebruikmaken van de beschermingsvormen 'gemeentelijk monument' en 'karakteristiek bouwwerk'.

Gemeentelijk monument

Een aanwijzing als 'gemeentelijk monument' legt een eigenaar een instandhoudingsplicht op. Ook is het daarmee verboden het monument te ontsieren of te beschadigen. De verschillende regels die gemeenten kunnen opnemen voor gemeentelijk monument zijn te vinden in de *Handreiking Voorbeeldregels* van de RCE. Voor de meeste wijzigingen aan een gemeentelijk monument is een vergunning nodig. Vaak wordt er gekozen voor gemeentelijk monument als de authenticiteit van het materiaal en de architectuur van het object beschermwaardig zijn.
Voor eigenaren geeft bescherming als gemeentelijk monument duidelijkheid over hoe er met het object mag worden omgegaan. Ook kan de gemeente een subsidie beschikbaar stellen voor het onderhoud van het object.

In Huisduinen in de gemeente Den Helder ligt de Kroontjesbunker, een speciale bunker (voor kenners: de *Flakgruppenkommandostand)* waar een betonnen uitkijktoren bovenop werd gebouwd. Dit type bunker is zeldzaam, heeft een bijzondere architectuur en is goed bewaard gebleven – wat de beschermingsvorm gemeentelijk monument hier passend maakt. De regels die daarvoor gelden in het omgevingsplan zorgen voor het behoud van deze waarden.



De Kroontjesbunker in Huisduinen in de gemeente Den Helder is beschermd als 'gemeentelijk monument'. Foto André Russcher

Karakteristiek bouwwerk

Een ander type objectgerichte bescherming is die van ‘karakteristiek bouwwerk’, in sommige gemeenten bekend als een ‘beeldbepalend pand’ of ‘monument light’. Deze beschermingsvorm is niet zozeer gericht op de authenticiteit van het materiaal of de detaillering, maar op het behoud van de hoofdvorm van het bouwwerk in relatie tot de omgeving. Bij een karakteristiek bouwwerk is het object zélf niet automatisch beschermd tegen sloop, daarvoor kan een sloopvergunningstelsel worden opgenomen.

Sommige gemeenten kiezen ervoor om in hun waarderingscriteria rekening te houden met de waarden voor de huidige bewoners van de gemeente, of de immateriële erfgoedwaarden van verhalen. Het kan zijn dat een object hoog ‘scoort’ op deze sociale waarden, maar laag op waarden zoals authenticiteit, zeldzaamheid of architectuurhistorie. Zo kan een type bunker waarvan er in de



In 2022 op de Afsluitdijk in Den Oever opgegraven gebruiksvoorwerpen. Ze zijn door een Duitse militair achtergelaten in een mitrailleurs-opstelling. Ze worden bewaard in het archeologisch depot. Dit soort voorwerpen wordt vaak opgegraven door metaaldetectorzoekers. Foto Nick Warmerdam / BAAC

Toezicht en handhaving

Als een gemeente kiest voor een beschermingsvorm voor onderdelen van de Atlantikwall, dan is zij verantwoordelijk voor het toezicht en de handhaving op dit erfgoed. In het geval van de Atlantikwall vraagt dat om specifieke aandacht van de gemeente vanwege de veelheid van objecten, de afgelegen locaties en het gevaar op explosieven. Daarnaast zijn er enthousiastelingen die, niet altijd op legale wijze, het erfgoed van de Atlantikwall op eigen wijze willen ontdekken. Het is goed om van deze problematiek bewust te zijn bij beschermingsprocedures en het delen van onderzoeksdata. Ook het toezien op de instandhoudingsplicht bij bijvoorbeeld bunkers vraagt om een aparte aanpak.

Atlantikwall honderden zijn, voor de lokale gemeenschap van enorme waarde zijn. In dat geval kan een bescherming als karakteristiek bouwwerk passend zijn. Zo blijft het object behouden voor de samenleving, maar zijn de bijbehorende regels niet te veel gericht op het beschermen van de materialen of detaillering, die immers hier van minder belang zijn. Een status als karakteristiek bouwwerk houdt de regeldruk voor gebruikers laag, omdat er zonder vergunning vaak meer mogelijk is met dit type erfgoed.

Geen planologische bescherming

Gemeenten kunnen er ook voor kiezen om het erfgoed van de Atlantikwall geen beschermde status te geven onder de Omgevingswet. Soms ontbreekt het aan draagvlak bij de eigenaren, of brengt een beschermde status verantwoordelijkheden mee die niet gewenst zijn. Af en toe wordt er een politieke afweging gemaakt om het belang van de eigenaar boven het algemeen belang van het behoud van dit erfgoed te stellen. Het kan ook zijn dat een beschermde status niet nodig wordt geacht, omdat het voorbestaan van het erfgoed niet in gevaar lijkt of er onvoldoende resten bewaard zijn. En het is natuurlijk ook ondoenlijk om ál het erfgoed van de Atlantikwall te beschermen. Na een zorgvuldig inventarisatie- en waarderingsproces kan het duidelijk worden dat niet alle elementen via planologische middelen behouden hoeven te worden. Het is verstandig om de mogelijkheden voor bescherming zorgvuldig en selectief in te zetten.

Atlantikwall-erfgoed beschermen in het omgevingsplan.

Kenmerk	Omgevings-planregels	Gemeentelijk cultuur-landschap	Gemeentelijk beschermd gezicht	Archeologisch gemeentelijk monument	Gemeentelijk monument	Karakteristiek bouwwerk
Type bescherming	Gebiedsgericht	Gebiedsgericht	Gebiedsgericht	Gebiedsgericht	Objectgericht	Objectgericht
Juridische status	Omgevingsplan	Omgevingsplan	Omgevingsplan	Gemeentelijk monument	Gemeentelijk monument	Omgevingsplan
Duur bescherming	Aan herziening onderhevig	Aan herziening onderhevig	Permanent*	Permanent*	Permanent*	Aan herziening onderhevig
Mate van beleidsvrijheid	Hoog	Hoog	Hoog	Beperkt	Beperkt	Hoog
Beschermings-zwaarte	Licht tot middel	Middel	Relatief zwaar	Relatief zwaar	Relatief zwaar	Licht
Primair gericht op	Landschap, archeologie én gebouwd erfgoed	Landschap	Gebouwd erfgoed	Archeologie	Gebouwd erfgoed	Gebouwd erfgoed
Geschikt voor ondergrondse resten	Ja	Beperkt	Nee	Ja	Nee	Nee
Geschikt voor landschap-pelijke structuren	Ja	Ja	Beperkt	Beperkt	Nee	Nee
Geschikt voor ensembles en verdedigings-complexen	Ja	Ja	Ja	Beperkt	Beperkt	Beperkt
Geschikt voor individuele objecten	Beperkt	Nee	Nee	Nee	Ja	Ja
Vergunning-plicht mogelijk	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja	Vaak alleen voor sloop of ingrijpende wijzigingen
Aansluiting op systeemkarakter Atlantikwall	Zeer hoog	Hoog	Hoog	Middel	Laag	Laag
Geschikt voor verhaal- en beleefwaarden	Hoog	Hoog	Middel	Laag	Middel	Hoog
Wanneer toepassen?	Als basis-bescherming voor Atlantikwall-gebieden	Bij grotere land-schappelijke structuren	Bij clustering van gebouwde elementen in stedelijk gebied	Alleen bij archeologische resten van uitzonderlijke waarde	Bij zeldzame of gave objecten	Bij objecten met lokale, ruimtelijke of maat-schappelijke betekenis
Advies voor Atlantikwall	Eerste keuze als basis-bescherming	Geschikt als aanvullende gebieds-bescherming	Alleen als het al een geldende beschermings-vorm is voor het gebied waarin het erfgoed ligt	Selectief inzetten	Voor de meest waardevolle objecten	Voor objecten die vooral vanwege hun betekenis voor de gemeen-schap, beeldwaarde of herkenbaarheid belangrijk zijn

**Permanent tenzij de monumentale waarden aantoonbaar zijn verdwenen of de aanwijzing formeel wordt ingetrokken.*



Deze koepelbunker in Katwijk, een waarnemingspost, is in de kleuren van een lokale voetbalclub geschilderd. Dit rijksmonumentale erfgoed is volledig door de lokale gemeenschap omarmd. Foto Inge den Oudsten

3.2 Behoud door beleving

Voor het behoud van hun Atlantikwall-erfgoed kunnen gemeenten gebruikmaken van planologische bescherming, maar dat is niet het enige wapen in hun arsenaal. Ook door in te zetten op zichtbaarheid en beleefbaarheid van het erfgoed van de Atlantikwall zorgt de gemeente voor het behoud van het erfgoed. De gemeente beschikt hiervoor over verschillende instrumenten.

Subsidies

Er zijn vele vrijwilligers, stichtingen en organisaties die zich hardmaken voor het behoud en de zichtbaarheid van het Atlantikwall-erfgoed. Van bunkermusea tot rondleiders, de betrokkenheid van bewoners bij dit erfgoed is groot. Gemeenten en provincies kunnen dit soort initiatieven ondersteunen door subsidies beschikbaar te stellen – voor bijvoorbeeld onderhoud of restauratie, of voor het openstellen van het erfgoed en het vertellen van het verhaal, zoals tijdens de landelijke Bunkerdag.

De provincie Zuid-Holland subsidieert initiatieven op het gebied van erfgoed door middel van zeven ‘erfgoedlijnen’ (‘een geografische lijn die verschillende punten op de kaart verbindt tot één samenhangend historisch geheel met gemeenschappelijke verhalen’). De Atlantikwall is daar één van.[16] Initiatieven waarvoor subsidie is aangevraagd, worden beoordeeld aan ‘erfgoedtafels’ door vertegenwoordigers uit het erfgoedveld. Zo kreeg het Atlantikwall Museum in Noordwijk subsidies om het complex te restaureren en een permanente tentoonstelling te organiseren in het uitgegraven en gerestaureerde bunkercomplex.



Een van de kunstwerken die Natuurmonumenten plaatste in het Nationaal Park Zuid-Kennemerland verbeeldt een geallieerde tank. De cortenstalen 'tank' trekt de aandacht van wandelaars naar de naastgelegen antitankgracht. Foto Inge den Oudsten

Routes

Fiets- en wandelroutes met informatie kunnen helpen de, soms onzichtbare, restanten van de Atlantikwall beter te ontsluiten voor bewoners en bezoekers. Er bestaan al allerlei routes die ontwikkeld zijn door professionals en vrijwilligers, online bijvoorbeeld te vinden via bezoekatlantikwall.nl of liberationroute.com. Soms zijn deze routes alleen digitaal beschikbaar, maar vaak ook zijn ze fysiek gemarkeerd met informatiepanels en bordjes. Als erfgoedambtenaar kun je hier een rol in spelen, in samenwerking met de collega's van recreatie en toerisme bijvoorbeeld door initiatiefnemers voor de route te faciliteren met subsidies en vergunningen, en daar waar nog geen initiatieven zijn mogelijke partners te stimuleren of zelf een route ontwikkelen.

In 2026 lanceerde Natuurmonumenten een 'podwalk' over het erfgoed van de Atlantikwall in Midden-Herenduin, onderdeel van het Nationaal Park Zuid-Kennemerland.[17] Wandelaars kunnen onderweg via locatiegebaseerde audio verhalen uit de Tweede Wereldoorlog beluisteren. Op verschillende plekken zijn er landschapselementen en kunstwerken geplaatst.

3.3 Erfgoed koppelen aan andere opgaven

Door het erfgoed van de Atlantikwall te koppelen aan andere (ruimtelijke) opgaven krijgt het opnieuw betekenis en waarde, ook voor de huidige samenleving. Als erfgoed onderdeel uitmaakt van onmisbare systemen zorgt dat automatisch voor draagvlak en daarmee ook behoud. Daarnaast worden er nieuwe doelgroepen betrokken bij het erfgoed. Atlantikwall-erfgoed is vaak goed te combineren met opgaven op het gebied van klimaat, ecologie of water.

In Vlissingen werken de gemeente Veere, het Rijk en de provincie Zeeland samen in de Erfgoed Deal Landfront Vlissingen.[18] Hier ligt rondom Vlissingen een stuk Atlantikwall van ruim vijftien kilometer dat bestaat uit bunkers, tankgrachten en andere verdedigingswerken. Bij de aanleg is destijds geen rekening gehouden met de waterhuishouding op Walcheren, waardoor er zoet en zout water konden mengen. Dat heeft enorme gevolgen voor de landbouw in de omgeving. In dit Erfgoed Deal-project wordt de waterhuishouding hersteld door de erfgoedstructuur, zoals een tankgracht, weer in gebruik te nemen. Ook worden er maatregelen genomen om de Atlantikwall hier meer zichtbaar en beleefbaar te maken.

De gemeente Wassenaar koppelt erfgoed aan klimaat-, water-, natuur en woningbouwopgaven. In het gebied Noordrand, op de grens van Katwijk en Wassenaar, wordt de ontwikkeling van een nieuwe woonwijk aangegrepen om een ecologische verbinding aan te leggen tussen de Hollandse Duinen en het Groene Hart. Deze verbinding volgt deels de loop van een tankgracht uit de Tweede Wereldoorlog. Bij de aanleg van de ecologische verbinding wordt het gedempte deel van de tankgracht hersteld. Door hier ecologisch en cultuurhistorisch herstel te combineren, krijgt erfgoed een functie binnen de groen- en waterstructuur van het gebied.

Deze waarnemingspost in Wijk aan Zee, onderdeel van de Festung IJmuiden, is herbestemd als woning. Foto Inge den Oudsten



Noten

1 Jeroen Rijpsma, Jaap Evert Abrahamse, Menne Kosian. 2024. *De Atlantikwall Atlas – Het Duitse Verdedigingssysteem in Nederland 1940-1945*. Uitgeverij Thoth.
2 Zie: Biografie van Zuid-Holland
3 Zie: www.atlantikwall-wadden.nl
4 Zie: het programma Erfgoed en Overheid
5 Vind je eigen steunpunt via het Netwerk Steunpunten cultureel erfgoed
6 Project verankerd in beton
7 Zie Afstudeeropdracht Atlantikwall Den Haag
8 Voor meer informatie, neem contact op met het Zuid-Hollands Landschap
9 Zie: Pilotproject Festung IJmuiden - MOOI Noord-Holland
10 Zoals cultuurhistorische waarde, architectuur- en technische waarde, situationele ensemblewaarden, gaafheid en herkenbaarheid en zeldzaamheid. Zie: Waarderingscriteria gebouwd en aangelegd (groen) erfgoed | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
11 Zoals beleving (schoonheid, herinneringswaarde), fysieke kwaliteit (gaafheid, conservering) en inhoudelijke kwaliteit (zeldzaamheid, informatiewaarde, ensemblewaarde, representativiteit). Zie: Bijlage IV Waarderen van vindplaatsen van de SIKB
12 Zoals de gebruikswaarde, belevingswaarde, identiteitswaarde, sociale waarde, ontdekkingswaarde, verervingswaarde, representatiewaarde en collectiewaarde. Zie: Erfgoed als leefomgevingswaarde | Planbureau voor de Leefomgeving
13 Nick Warmerdam. 2026. *Warmond onder beton. Cultuurhistorische waardestelling van twee complexen met Duitse verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog.* Erfgoedhuis Zuid-Holland, Delft. Rapport opvragen via de gemeente of Erfgoedhuis.
14 Zie: Handreiking voorbeeldregels van de RCE
15 Zie: Handreiking Historische waterstructuren van het Steunpunt cultureel erfgoed Noord-Holland
16 Zie: Erfgoedlijnen van provincie Zuid-Holland
17 Zie: de podwalk van Natuurmonumenten
18 Zie: Erfgoeddeal Landfront Vlissingen

Bijlage 1: Verder lezen

Geïnspireerd geraakt door de voorbeelden in deze handreiking en benieuwd waar meer inhoudelijke informatie te vinden is? Hieronder een selectie uit de vele publicaties over de Atlantikwall die kunnen dienen als vertrekpunt voor verdere verdieping.

Kaarten

GIS-kaart Atlantikwall en Tweede Wereldoorlog / Stichting Menno van Coehoorn
Een landelijke GIS-kaart van het Nederlandse verdedigingserfgoed uit de Tweede Wereldoorlog, waarin ook de Atlantikwall is opgenomen. Een deel van de informatie wordt via een publieksversie ontsloten. Aanvullende gegevens zijn op aanvraag beschikbaar.

Interactieve kaart van Festung Hoek van Holland / Atlantikwall Museum Hoek van Holland
Publiekskaart over de Festung met informatie over de Duitse verdedigingscomplexen en andere onderdelen van de Atlantikwall. Gebruikers kunnen aanvullingen, foto's en verhalen toevoegen. Een inspirerend voorbeeld van erfgoedparticipatie.

Indicatieve Kaart Atlantikwall-Erfgoed (IKAE) / Erfgoedhuis Zuid-Holland
GIS-kaart met verwachte en bekende Atlantikwall-restanten langs de Zuid-Hollandse kust. De kaart brengt Atlantikwall-erfgoed in beeld op het schaalniveau van verdedigingscomplexen en is een bruikbaar vertrekpunt voor gemeenten, onderzoekers en terreinbeheerders. De kaart is verkrijgbaar via steunpunt@erfgoedhuis-zh.nl

Indicatieve Kaart Militair Erfgoed (IKME) / RAAP
Landelijk dekkende indicatieve kaart met verwachte resten van militair erfgoed, waaronder verdedigingswerken uit de Tweede Wereldoorlog. Hoewel verschillende delen inmiddels door nieuwe onderzoeken zijn aangevuld of verfijnd, is de kaart nog altijd een bruikbaar vertrekpunt voor verkennend onderzoek.

Kaart van verdedigingswerken / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
De kaart van verdedigingswerken laat de landschappelijke samenhang zien tussen historische militaire linies, gebouwen en inundatiegebieden uit verschillende tijdsperioden.

Archieven

Nationaal Archief
Onder meer het zogenoemde Bunkerarchief, met bouwtekeningen, kaarten, rapporten en andere documenten over de Atlantikwall. Het Bunkerarchief (2.13.167) is een van de belangrijkste bronnen voor onderzoek naar de Atlantikwall in Nederland. Het archief bevat duizenden overzichtskaarten, situatiekaarten, registratietekeningen en calques van bunkers, stellingen, tankversperringen en andere verdedigingswerken.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), specifiek collectie 575 'Bureau Inlichtingen / Duitse verdedigingswerken.'
Collectie 575 bevat tijdens de Tweede Wereldoorlog verzamelde inlichtingen over Duitse verdedigingswerken in Nederland. De collectie omvat onder meer kaarten, rapporten, inlichtingen van het verzet, gegevens over bunkercomplexen, militaire eenheden, inundaties en Duitse bevelen en voorschriften.

RAF-luchtfoto's: Geoportal Wageningen University & Research
Bevat onder andere geogerefereerde RAF-luchtfoto's die kunnen worden gebruikt voor het opsporen van Atlantikwall-restanten.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
Beschikt over omvangrijke collecties over de Tweede Wereldoorlog, waaronder fotoverzamelingen, dagboeken, archieven van personen en organisaties, en documentatie over de bezettingsperiode. Vooral waardevol voor de maatschappelijke context en de invloed van de Atlantikwall op bewoners en landschap.

Gemeente- en streekarchieven
Een belangrijke bron voor de lokale geschiedenis van de Atlantikwall. Naast vergunningen, luchtfoto's, kadastrale gegevens en naoorlogse opmetingen bevatten deze archieven vaak bouwtekeningen, correspondentie, foto's, kaarten, krantenmateriaal en dossiers over de aanleg, het gebruik en de afbraak van verdedigingswerken.

Literatuur

Jeroen Rijpsma, Jaap Evert Abrahamse, Menne Kosian. 2024. *Atlas van de Atlantikwall – Het Duitse verdedigingssysteem in Nederland 1940-1945.*
Een belangrijk naslagwerk waarin de Atlantikwall op landelijke schaal als samenhangend militair systeem in kaart is gebracht. De atlas helpt om lokale objecten en verdedigingswerken te plaatsen binnen de grotere structuur van de Nederlandse Atlantikwall en vormt daarmee een waardevolle basis voor onderzoek, inventarisaties en beleidsvorming. Uitgebracht door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met Uitgeverij Thoth.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 2024. *Visie Atlantikwall. Een Duitse kustverdediging van alle kanten bekeken.*
Beschrijft hoe het Rijk aankijkt tegen de omgang met de Atlantikwall in Nederland. De visie benadert de Atlantikwall als een samenhangend militair, landschappelijk en cultuurhistorisch systeem en benadrukt het belang van kennisontwikkeling, erfgoedinclusief omgevingsbeleid, samenwerking tussen overheden en betrokkenheid van erfgoedgemeenschappen. Voor gemeenten biedt de visie een beleidsmatig kader en een inhoudelijke onderbouwing voor inventarisatie, waardering, behoud en beleidsontwikkeling.

Bijlage 2: Onderbouwing waarderings-criteria gehanteerd op Goeree-Overflakkee

Door J. Rijpsma, Bureau St.

1. Object bouwstijl
Heeft een object (losstaand of binnen een ensemble) een bijzondere bouwkundige waarde, afgezet tegen de algemene gestandaardiseerde bouwstijl binnen de Atlantikwall en het gebied? Denk aan de architectonische vormgeving, esthetische kwaliteit of specifieke bouwtechnische kenmerken.
Voorbeelden:
- Een standaardtype met modificaties vanwege functie of ligging.
- Een camouflagepatroon onlosmakelijk aangebracht in cement.
- Een lokaal toegepast gestandaardiseerd ontwerp (lokaal karakteristiek).
- Een eenmalig ontworpen of speciaal bouwwerk.

Vraag: hoe ga je om met een ensemble van bijvoorbeeld zeven objecten waarvan er slechts één bijzonder is qua bouwstijl?
Invulling: deze is leidend voor de score en bepaalt hierdoor de eindscore van het gehele ensemble. Wordt als zodanig vermeld in de motivatie.

2. Object authenticiteit
Wat is de bouwkundige staat oftewel gaafheid van het object (of objecten) binnen het ensemble? Eventueel door kleine ingrepen te herstellen.
Uitgangspunt 0: indien object(en) in goede staat verkeren puntentoekenning. Dit geldt voor zowel het in- als het exterieur, met de aantekening dat alle objecten na de oorlog zijn gestript en dat dat de nulmeting vormt.
Voorbeelden:
- Een deel van het object is gesloopt of in ernstige staat van verval.
- Er zijn authentieke fresco's of teksten aanwezig.
- Er zijn nog authentieke pantserelementen achtergebleven.

Vraag: hoe ga je om met een ensemble van bijvoorbeeld zeven objecten waarvan er slechts één in goede staat verkeert?
Invulling: deze is leidend voor de score en bepaalt de eindscore van het geheel. Indien het binnen het ensemble een secondair object betreft (lage waardering op bouwstijl en uniciteit) weegt dit minder zwaar of geheel niet. Wordt als zodanig vermeld in de motivatie.

3. Object uniciteit

Karakteristiek voor de Atlantikwall zijn de genormaliseerde *Ständige* bunkers, onderdeel van de Duitse vestingbouwkundige traditie. Dit zijn gewapend betonnen bunkers om militaire functionaliteiten bomvrij onder te brengen. De typologie kent veelvuldig (meer dan honderd) en zeldzaam (eenmalig) toegepaste standaardontwerpen, onderverdeeld naar de gehele Atlantikwall of Nederland.

NB.: er zijn meerdere ontwerpen voor soortgelijke militaire functies, bijvoorbeeld voor manschappen, munitie of geschut. Ook zijn er lokale aanpassingen aan standaardontwerpen. In een veelvuldig toegepast type kan echter een andere functie zijn ondergebracht bij gebrek aan een geschikt type. Of het betreft een unieke functie in een niet-gestandaardiseerde bunker.

De waardering is daarom tweeledig:

1. Is het object typologisch uniek binnen de Atlantikwall in Nederland of internationaal (zeldzaamheid)?
2. Is losstaand van de typologische uniciteit de militaire functie van het object uniek?

Voorbeelden:

- Typologisch: er zijn gestandaardiseerde types geschutsbunkers: meer dan honderd keer voorkomend, maar ook minder dan vijf keer.
- Functioneel: een manschappenbunker type x, y, z kan honderd keer zijn gebouwd, maar als het type is ingezet als afluisterstation (zeldzaam) is dat uniek. Het standaardtype is functioneel dan dus anders ingezet.

Vraag: hoe scoor je een bunkertype waarvan er maar twee zijn in de hele Atlantikwall, maar de militaire functie is veelvoorkomend?
Invulling: hoge score want zeldzaam type.
Vraag: hoe scoor je een bunker die geen standaardisatie kent en niet bijzonder is qua bouwstijl, maar eenmalig is gebouwd voor een bijzonder doel (bijvoorbeeld voor een bevelhebber of speciaal technisch doel).
Invulling: hoge score want zeldzame functie.
Vraag: is een bijzondere zeldzame functie niet dubbel met het criterium verhalend perspectief (geldt ook voor ensemble)?
Invulling: dat hoeft niet per se, maar kan voorkomen, vermijd in dat geval dubbel punten scoren en beredeneer in de motivatie.
Vraag: hoe scoor je als binnen een ensemble van acht objecten er één zeldzaam is qua type.
Invulling: deze is leidend voor de score en bepaalt hierdoor de eindscore van het geheel. Wordt als zodanig vermeld in de motivatie.

4. Ensemble intactheid

In hoeverre is de groep objecten die functioneel tot één bunkercomplex behoort, compleet? Zijn er binnen het ensemble objecten gesloopt?
Vraag: hoe ga je om met een bouwwerk dat oorspronkelijk solitair is gebouwd, bijvoorbeeld een telefoonschakelbunker.
Invulling: het criterium ensemble intactheid is hier niet van toepassing. Toepassing van de tabel leidt tot een lagere score tussen een losstaand object versus een ensemble. Om de intrinsieke waarde van oorspronkelijk solitaire objecten recht te doen, wordt daarom het gemiddelde van 1 punt toegekend (een compleet ensemble scoort maximaal 2 punten, waaruit blijkt dat een ensemble sowieso meer waarde heeft).

5. Ensemble uniciteit

De functie van een ensemble of solitaire bunker kan meer dan honderd keer voorkomen binnen de Atlantikwall, zoals een telefoonschakelbunker, of slechts één of enkele keren zoals navigatiestations van de Luftwaffe of de commandobunker van Seyss-Inquart in Den Haag.
Vraag: hoe ga je om met een bouwwerk dat oorspronkelijk solitair is gebouwd, bijvoorbeeld een telefoonschakelbunker.
Invulling: het criterium ensemble uniciteit is hier niet van toepassing. Toepassing van de tabel leidt tot een lagere score tussen een losstaand object versus een ensemble. Om de intrinsieke waarde van oorspronkelijk solitaire objecten recht te doen wordt daarom het gemiddelde van 1 punt toegekend (een compleet ensemble scoort maximaal 2 punten, waaruit blijkt dat een ensemble sowieso meer waarde heeft).

6. Object of ensemble situationeel/karakteristiek

Zijn er landschappelijke karakteristieken en ruimtelijke omstandigheden herkenbaar die destijds (strategisch) uitgangspunt vormden voor de bouw van het object of ensemble op deze locatie? Is het object of ensemble een toonbeeld van inrichting? Zijn er binnen het ensemble buiten de fysieke bebouwing nog sporen herkenbaar zoals loopgraven, aarden beddingen of mangaten? Het gaat om de leesbaarheid van het militaire landschap. Uitgangspunt is 0 punten, maar puntentoekenning indien oorspronkelijkheid is behouden.
Voorbeelden:

- Een veelvoorkomend ensemble zoals een verdedigingscomplex met standaardbunkers scoort qua uniciteit wellicht laag, maar is juist historisch karakteristiek voor de bouw van de Atlantikwall en daarmee een karakteristiek overblijfsel (mits oorspronkelijke situering en gaafheid/compleet ensemble)
- De geografische ligging op een pier langs de haven is veelzeggend.
- Het schootsveld op zee en strand van een standaard geschutsbunker in de eerste duinenrij is nog zichtbaar en zandsuppletie heeft het duinlandschap weinig veranderd
- In of rond het object of ensemble liggen de verzande, maar nog deels zichtbare loopgraven.
- Het ensemble is opgegaan in naoorlogse bebouwing en nauwelijks herkenbaar.
- Het ensemble is volledig onder de grond gewerkt of is onherkenbaar opgegaan binnen de huidige bebouwing.

7. Object of ensemble verhalend perspectief

In aanvulling op de algemene de militairhistorische en bouwkundige ontstaansgeschiedenis van de Atlantikwall kan op een bepaalde locatie een bijzondere (oorlogs)gebeurtenis of krijgshistorische handeling hebben plaatsgevonden. Ook naoorlogse cultuurhistorische omstandigheden of gebeurtenissen kunnen bepalend zijn voor de waardering. Het verhalend perspectief kan van lokaal groot belang zijn.
Voorbeelden:

- Het gebruikmaken van het unieke zandwallen/schurvelingengebied voor de camouflage van bunkers door ze hierin te bouwen.
- Een bunker die na de oorlog nog jarenlang is bewoond door de bevolking vanwege de woningnood.
- In een bunker zijn tijdens de oorlog mensen gevangengezet.
- Bunkers die tijdens gevechtshandelingen een belangrijke rol speelden.
- Bunkers die na de oorlog zijn hergebruikt door Defensie (gelaagdheid van functies in verschillende perioden).

8. Object of ensemble beeldbepalend/beleefbaarheid

Is het object en/of ensemble onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke structuur en geeft het zichtbaar betekenis en kwaliteit aan de huidige omgeving? Heeft het ecologische, educatieve of informatieve gebruikswaarde en/of verhoogt de huidige bestemming de belevingswaarde?
Uitgangspunt is 0 punten, maar puntentoekenning indien er gemotiveerde waarde valt toe te kennen.
Voorbeelden:

- Het geometrische vormenspel van een betonkolos kan een landmark zijn, zowel in een stedelijke, landelijke als natuurlijke omgeving.
- De objecten zijn op een verantwoorde wijze opgegaan in beschermde natuur en vormen een biotoop.
- De objecten zijn als heuvels ingebed in een (speel)park.
- De objecten zijn op verantwoorde wijze herbestemd.

Colofon

Deze handreiking is gemaakt door Erfgoedhuis Zuid-Holland en Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland

Tekst
Inge den Oudsten
Lisa Timmerman
Nick Warmerdam

Beeld
Hanna Blommers, Arthur van Beveren, Inge den Oudsten, André Russcher, Nick Warmerdam

Eindredactie
Maarten Ettema | MettTaal

Vormgeving
Studio PeetR | Peter Koomen

Met dank aan
De leden van de klankbordgroep voor hun waardevolle bijdragen tijdens werksessies en hun opmerkingen op de conceptversie van deze handreiking: Edwin Raap, Henk Baas, Bas van Toledo, Reinier Mees, Peter Zwemer, Dick Bloemhof, Michiel Purmer, Lennard Haan, Anne Beeksma, Ceciel Nyst, Conny van Rijn, Bertrand van den Boogert, Rianne van Hilten, Raphaël Smid, Jeroen Rijpsma

November 2026

ERFGOEDHUIS ZUID·HOLLAND

Oude Delft 116
2611 CG Delft
T 015 21 54 350
E steunpunt@erfgoedhuis-zh.nl
W www.erfgoedhuis-zh.nl

Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland

Emmastraat 111
1814 DP Alkmaar
T 072 52 04 459
E info@steunpunterfgoednh.nl
W www.steunpunterfgoednh.nl

info@steunpunterfgoednh.nl | www.steunpunterfgoednh.nl

steunpunt@erfgoedhuis-zh.nl | www.erfgoedhuis-zh.nl